

पहिचान निर्माण गर्ने कि आत्मालाई कमजोर पार्ने?

नेपालमा किरात माङहिम मन्दिरहरूको उदयको मूल्याङ्कन

डा. नवराज सुब्बा
स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ता

JULY 5, 2025

Contents

पहिचान निर्माण गर्ने कि आत्मालाई कमजोर पार्ने? नेपालमा किरात माङहिम मन्दिरहरूको उदयको मूल्याङ्कन

सार

नेपालमा ठूला माङहिम मन्दिरहरूको निर्माणले धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपमा किरात समुदायको पहिचानलाई उजागर गर्ने एउटा नयाँ परिवर्तन ल्याएको छ। यी मन्दिरहरूले हिन्दू–बौद्ध प्रभावयुक्त समाजमा किरात धर्मको पुनरस्थापनाको प्रयास गरेका छन्। तर, केही चिन्ताहरू छन् कि यस्ता योजनाले प्रकृति-आधारित, लचिलो र मौलिक मुन्धुम परम्परालाई कमजोर पार्न सक्छन्।

यो अध्ययनले धनकुटाको युमा माङहिम, इलामको लारुम्बा आश्रम र भोजपुरको दिमालुङ स्मृति पार्कलाई आधार मानेर तीन प्रमुख प्रश्न उठाएको छ: (१) मन्दिर र अनुष्ठानहरूको प्रकृतिपरक मुन्धुम परम्पराबाट भिन्नता के हो? (२) पर्यटन अर्थतन्त्रले परम्परागत अभ्यासमा कस्तो प्रभाव पारेको छ? (३) मन्दिर निर्माणमा राजनीति र विदेश सहयोगको भूमिका कस्तो छ?

तथ्यहरू विरोधाभासी छन्। मन्दिरहरूले पहिचानको संस्थागत मान्यता दिलाएका छन् (७२% राजनीतिक दृश्यता वृद्धि), तर वास्तुकलामा हिन्दू–बौद्ध शैली नक्कल गरिएको छ (७८% केसहरूमा)। परम्परागत अनुष्ठानको समय छोट्याइएको छ—जस्तै लारुम्बामा पूजा २ घण्टाबाट २० मिनेटमा झारिएको छ। पर्यटनबाट मन्दिर बजेटको ३०–६०% आउँछ, जबकि प्रदेशको ८५% लगानी चुनावी चक्रसँग जोडिएको छ। डायस्पोराले ४०% योगदान पुऱ्याएर मातृभूमिप्रतिको माया देखाएका छन्।

लेखले तीन सुझाव दिन्छ: (१) माङहिमहरूमा सुप्तुलुङ वा सिलाम-साक्मा जस्ता प्रतीक राख्नुपर्छ, (२) शमन/नाक्छोङको

अनिवार्य उपस्थिति हुनु पर्छ, (३) तीर्थस्थलहरूलाई व्यावसायीकरणबाट जोगाउनु पर्छ।

शब्दकुञ्जी: माङहिम, माङखिम, लिम्बू, राई, किरात, सुप्तुलुङ, सिलाम-साक्मा

१. परिचय

राई, लिम्बू, याक्खा र सुनुवार जातिको किरात जातिले ऐतिहासिक रूपमा प्रकृति पूजा, मौखिक परम्परा र शामानिक रीतिरिवाजमा केन्द्रित एनिमिस्टिक मुन्धुम धर्मको अभ्यास गर्दछन् (Gaenszle, 2011)।

संस्थागत धर्महरूको विपरीत, किरात आध्यात्मिकतामा स्थायी मन्दिरहरू हुँदैनन् बरु वन, नदी र चुल्हो जस्ता प्राकृतिक स्थलहरूको प्रयोग हुन्छ (Woodhatch, 2002)।

तथापि, हालैका वर्षहरूमा ठूला आकारका माङहिम मन्दिरहरूको द्रुत निर्माण भएको छ, जसमा निम्न समावेश छन्:

- धनकुटामा नौ तले युमा माङहिम (रु नौ करोड बजेट)
- इलामको लारुम्बा आश्रम (एक तीर्थस्थल र सांस्कृतिक परिसर)
– भोजपुरमा दिमालुङ स्मृति पार्क (प्रदेशस्तरीय सम्पदा क्षेत्र) (Rising Nepal, 2024; Radionepalonlines, 2023)।

यो प्रवृत्तिले गम्भीर प्रश्नहरू खडा हुन्छन्:

१. के यी मन्दिरहरूले किरात पहिचान संरक्षण गरिरहेका छन् कि अरू धार्मिक संरचनाहरू थोपरिरहेका छन् ?

२. पर्यटनमा आधारित विकासले किरात परम्परागत वास्तुकलालाई कसरी प्रभाव पारेका छन्?

३. राज्य समर्थित माङहिम या किरात मन्दिर परियोजनाका पछाडि के-के राजनीति र आर्थिक प्रभावहरू छन्?

२. किरात आध्यात्मिक परम्पराः पवित्र स्थानको रूपमा प्रकृति

परम्परागत मुन्धुम पूजा खुला ठाउँमा गरिन्छ, जसमा मुख्य विशेषताहरू छन्:

- सुप्तुलुङ (तीनढुङ्गे चुला): पैतृक वंशको प्रतीक हो (Gaenszle, 2011)।
- चुल्ला (पवित्र आगो): शमानिक अनुष्ठानको मुख्य तत्व हो।
- बान-झाँक्री (वन आत्माहरू): अनुष्ठान मन्दिरमा होइन, वनजंगल वा बगैंचामा गरिन्छ।

आलोचकहरूको तर्क छ कि आधुनिक माङहिम डिजाइनले हिन्दू/बौद्ध मन्दिरको सौन्दर्यशास्त्रको नक्कल गर्दछ। मुन्धुमको तरल परम्पराको विपरीत माङहिममा मूर्ति पूजा र निश्चित अनुष्ठानहरू प्रस्तुत गरिन्छ (Rai, 2023)। उदाहरणका लागि, धनकुटाको युमा माङहिमले 'शिखरा' (हिन्दू मन्दिरको शिखर) जस्तो देखिने जगुर प्रयोग गरेको छ भने परम्परागत 'सुप्तुलुङ्ग' लाई हटाएको छ (Field notes, 2023)।

३. माङहिम मन्दिरहरूको उदय: चार प्रेरक शक्तिहरू

३.१ पहचानको राजनीति

सन् २०१५ को संविधानपछि जातीय समूहले सांस्कृतिक मान्यताको माग गरेका छन्। माङहिम वा किरात मन्दिरहरूले हिन्दू आधिपत्यविरुद्ध क्षेत्रीय चिन्हको रूपमा काम गर्छन् (Lawoti, 2020)।

३.२ पर्यटन अर्थशास्त्र

केस स्टडी: लारुम्बा आश्रम, इलाम

- "किरात हेरिटेज भिलेज" को रूपमा प्रचारित गेस्टहाउस र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू चलेका छन्।

- ३० प्रतिशत आगन्तुक विदेशी पर्यटक हुन् (Koshi Tourism Board, 2023)।

- आलोचकहरू तर्क गर्छन् कि व्यवसायीकरणले अनुष्ठानहरूलाई प्रदर्शनमा परिवर्तन गर्दछ (Tamang, 2022)।

३.३ डायस्पोरा फंडिंग

हङकङ/बेलायतमा लिम्बू डायस्पोराद्वारा मन्दिर निर्माणमा सहयोग गरेर मातृभूमिसँग ठोस सम्बन्ध कायम गरेको पाइन्छ (Subba, 2021)।

३.४ राज्य वैधता

जातीय मत प्राप्त गर्न प्रदेश सरकारले दिमालुङ पार्क जस्ता परियोजनालाई प्रायोजन गर्दछ (Radionepalonline, 2023)।

४. विद्वतापूर्ण आलोचना: संस्थागतकरणको जोखिम

(क). अनुष्ठान मानकीकरण: निश्चित मन्दिर अनुष्ठानले स्थानीय शमानिक प्रथालाई प्रतिस्थापित गर्न सक्छ (Gaenszle, 2022)।

(ख). मौखिकपनमा क्षयः माङहिमहरूमा लेखिएका ग्रन्थहरूले मुन्धुमको मौखिक प्रसारणलाई कमजोर पार्न सक्छ (Rai, 2023)।

(ग). वातावरणीय विच्छेदनः कंक्रिटका संरचनाहरू प्रकृतिमा आधारित उपासनासँग बाझिएका छन् (Field notes, 2024)।

५. पद्धति

- नृवंशविज्ञान: धनकुटा, इलाम, भोजपुर (2022-24) फिल्डवर्क
- साक्षात्कार: ३५ जना (शमन, आर्किटेक्ट, राजनीतिज्ञ)
- अभिलेखीय अनुसंधान: सरकारी बजट, पर्यटन रिपोर्ट

६. पर्यटन तथा मन्दिर कोमोडिफिकेसन

६.१ किरात अनुष्ठान बहिस्करण

लारुम्बा आश्रममा दैनिक 'सांस्कृतिक कार्यक्रम'मा पर्यटकका लागि छोटो मुन्धुम मन्त्रवाचन गरिन्छ, जहाँ मौलिक लयलाई परिवर्तित गरिएको छ (Tamang, 2022).

एक शमन साक्षात्कारकर्ताले यसप्रकार गुनासो गरे:

"उनीहरूले मलाई आगन्तुकहरूको लागि २० मिनेटमा दुई घण्टाको अनुष्ठान समाप्त गर्न भन्छन्। यसले आत्मालाई मार्छ।" (Field interview, 2023)।

६.२ केस स्टडी : युमा माङहिम, धनकुटा

- अनुमानित राजस्व: प्रवेश शुल्क बाट रु ५० लाख प्रति वर्ष (Dhankuta Municipality, 2024)।

- विवाद: ६०% रकम स्मारिका पसलहरूलाई र बाँकी मात्र धार्मिक स्थलहरूमा छुट्याइएको छ (Ibid.) ।

७. मन्दिर निर्माणको राजनीतिक अर्थव्यवस्था

७.१ संघीय अनुदान तथा जातीय सांस्कृतिक संरक्षण

स्थानीय तहको निर्वाचनसँगै कोशी प्रदेशको दिमालुङ पार्कलाई रु दुई करोड ५० लाख अनुदान दिइएको छ (Radionepalonline, 2023)।

७.२ भूमि संघर्ष

भोजपुरमा किसानले मन्दिरको जग्गा अधिग्रहणलाई 'विकासद्वारा विस्थापन' भन्दै विरोध गरेका छन् (The Kathmandu Post, 2023)।

८. लैङ्गिक असन्तुलन र पुस्तागत फरकपना

- महिला शमनहरूको कमी : अध्ययन स्थलहरूमा १५ माङहिम पुजारीहरू मध्ये केवल ३ महिलाहरू थिए (Field notes, 2024) ।

- युवा संलग्नता: शहरी किरातीहरू मौखिक मुन्धुम सिक्नभन्दा सामाजिक सन्जाल तथा इन्स्टाग्रामयोग्य मन्दिर भ्रमण गर्न रुचाउँछन् (Rai, 2023) ।

९. पारिस्थितिक लागत तथा सांस्कृतिक लाभ

– धनकुटाको युमा माङहिमले किरात पारिस्थितिकीय अध्यात्मउल्लङ्घन गर्दै २.५ हेक्टर वन क्षेत्र विनास गरेको छ (Gaenszle, 2022)।

- विकल्पहरू: केही समुदायहरूले बाँस र खुला-आकास डिजाइनहरू प्रयोग गरेर "इको-मङहिम" निर्माण गर्ने गरेका छन् (Subba, 2021)।

१०. समन्वयात्मक समाधानतर्फ?

परम्परा र आधुनिकतालाई सन्तुलित गर्ने प्रस्तावित मोडेलहरू:

१०.१. डिजिटल मुन्धुम अभिलेखालयः

भौतिक संरचनासँगै मौलिकताको संरक्षण गर्नुहोस ।

अध्ययनमा, तीन अवधारणाहरू छन् जुन उपसमूह-विशिष्ट तरिकामा व्यवस्थापन को आवश्यकता छ, जस्तै लिम्बु पवित्र वास्तुकला। जहाँ राई गाउँहरूले 'सुप्तुलुङ' चुल्होलाई अँगालेका छन् (Gaenszle, 2011, p.48), लिम्बू परम्परा सिलाम-सक्मा मोनोलिथको बारेमा हो जुन पुर्खासँगको सम्बन्धलाई चिह्नित गर्न ठाडो रूपमा निर्माण गरिएको ढुङ्गाका खम्बाहरू हुन् (Subba, 2018, p. 112)। यसको लागि नयाँ अनुकूलन को आवश्यकता छ:

१०.२. सांस्कृतिक रूपले अनुकूलित उन्नत डिजाइनः

राई बहुल क्षेत्रका माङ खिममा मूर्ति कक्षहरू भन्दा 'सुप्तुलुंग' र अग्नि स्थानहरूलाई प्राथमिकता दिनुहोस्। त्यसैगरि लिम्बूबहुल क्षेत्रका यूमा माङहिममा सिलाम-साक्मालाई पहिचानको रूपमा स्थान दिनुपर्दछ।

सामुदायिक व्यवस्थापन: व्यवसायीकरण रोक्न मन्दिरहरूको सह-व्यवस्थापनमा शमनहरूलाई सहभागी गराउनुहोस।

माङखिम र माङहिम

राई सम्बद्ध माङखिमको हकमा प्रणालीको कर्मकाण्ड स्थलमा सुप्तुलुङ र युमा माङहिममा सिलाम-साक्मा राख्नुपर्दछ (Chemjong, 2022, p. 89)।

धनकुटा क्षेत्रका लिम्बू समुदायमा अन्तिम संस्कारसँग सम्बन्धित केही विशेष परम्परा पाइन्छन्। अनुसन्धानकर्ताहरूका अनुसार, यहाँ मृतक व्यक्तिको शवलाई केही समय खुला आँगनमा शान्तिपूर्वक प्रदर्शन गरिन्छ। यसरी शव देखाउने प्रथाले गाउँ समुदायलाई श्रद्धा व्यक्त गर्न समय दिन्छ र मृतकको आत्मालाई विदा दिने अवसर प्रदान गर्छ (Mukarung, 2023)।

यस अन्त्य संस्कारसँगै, लिम्बू परम्परामा ३ देखि ५ वटा प्राकृतिक ढुंगा उभ्याउने चलन पनि रहिआएको छ। यी ढुंगाहरू कुनै प्रकारको मूर्ति होइनन्, तर प्रकृतिले नै बनाएका स्वरूपहरू हुन्, जसलाई धार्मिक तथा सांस्कृतिक प्रतीकको रूपमा राखिन्छ (Mukarung, 2023, p. 14)। यसले प्रकृतिप्रतिको श्रद्धा र पुर्खाप्रतिको सम्झनालाई जनाउँछ।

त्यस्तै, ‘युमा’ धर्म मान्ने समुदायमा पूजा वा अनुष्ठानको बेला पेय पदार्थहरू (जस्तै चामलको रक्सी) अर्पण गर्नका लागि खुला भुइँ उपलब्ध हुनुपर्छ। यसो गर्नुको मुख्य कारण भनेको पृथ्वीलाई नै पूजा गर्न

सकिने माध्यम मात्र हो। यही विश्वासका आधारमा ढाकिएको ठाउँभन्दा खुला र स्वच्छ जमिनलाई प्राथमिकता दिइन्छ (Subba, 2018, p. 115)।

यी सबै प्रथाहरूले देखाउँछन् कि किरात धर्म र संस्कारहरू अझै पनि प्रकृति, पुर्खा र समुदायसँग गहिरो रूपमा गाँसिएका छन्। आधुनिक परिवर्तनहरूका बीचमा यस्ता अभ्यासले सांस्कृतिक जरा जोगाउने महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका छन्।

राई र लिम्बू संस्कारमा समानता:

- दुवै जातिले कृतिम वा सिंथेटिक वस्तु जस्तै प्लास्टिक आदि निषेध गरेका छन्। अध्ययनमा शमनहरू ८५ प्रतिशतले कंक्रीट भवन र सामग्रीलाई अस्वीकार गरेका पाइयो।

- परम्परागत ब्रह्माण्ड विज्ञानको मतानुसार अनिवार्य पूर्व प्रवेशद्वारहरू राखिन्छन्।

अनुष्ठान ब्यवस्थापन उपसमूह गठन

– युमा मन्दिरले ३–५ जनाको 'फेदाङ परिषद्' मा आधारित पुजारी संलग्न गर्ने गरेको पाइन्छ (Subba, 2018, p. 203)।

– लैङ्गिक सन्तुलित प्रतिनिधित्व हुन बाँकी देखिन्छ। कोशी प्रदेशको तथ्याङ्कअनुसार हाल २२ प्रतिशत मात्र महिलाको सहभागिता रहेको छ।

- अध्ययनले अन्तरपुस्ता प्रसारणको लागि युवा पर्यवेक्षकहरूको खाँचो औँल्याइदिएको छ।

सार्वभौमिक गैर-वाणिज्यिक संरक्षण

- भित्री गर्भगृहहरू (साइट क्षेत्रको न्यूनतम ४०%) को रूपमा पहिचान गरिएको छ, जहाँ:

- क्यामेरा-मुक्त क्षेत्रहरू (स्थानीय कानून मार्फत लागू गर्ने)।

- महत्वपूर्ण समारोह (उधौली, उभौली) को समयमा मन्दिर परिसरमा विक्रीकक्ष वा व्यापारिक मेला निषेधित गरियोस् भन्ने जानकारहरूको मत छ।

११. सैद्धान्तिक एकीकरणद्वारा स्पष्ट गरिएका प्रतीकहरू

राईको सुप्तुलुङ' र लिम्बू 'सिलम-सक्मा' बीचको भिन्नताले पारिस्थितिकीय अनुकूलता देखाउँछ, आध्यात्मिक विचलन होइन (Mukarung, 2023, p.17) । यसले Van der Veer (2015) ले प्रस्ताव गरेको "ग्राउन्डेड बहुलवाद" भन्ने स्वदेशी पवित्र वास्तुकलाको सोचलाई समर्थन गर्छ।

यस अध्ययनले किरात धार्मिक वास्तुकलाको बारेमा दुई महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि दिन्छ:

११.१ पारिस्थितिक अनुकूलनको रूपमा उपसमूह भिन्नताहरू

राई : सुप्तुलुङ चुल्हो

राई जातिले सुप्तुलुङ वा तीन कुनाका ढुङ्गाको चुल्हो प्रयोग गरेर आफ्नो कृषि-पशुपालक संस्कृतिको चित्रण गर्थे। १,५००-२५०० मिटरको उचाईमा रहेका पर्वतीय वस्तीहरूमा यस्ता अगेँनाहरू उपयुक्त हुन्छन् जहाँ मानिसहरूलाई न्यानो राख्न र पकाउन आगो चाहिन्छ। तिनीहरू डिजाइनमा पनि गतिशील छन् र यो राई अर्ध-घुमन्ते प्रकृतिमा भर पर्दथे। मानिसहरू मौसम अनुसार गाउँहरूमा स्वतन्त्र रूपमा हिंड्थे र अझै पनि उनीहरूले अनुष्ठानहरू संरक्षण गरेका छन् (Gaenszle, 2011, p.48)।

लिम्बु: सिलम-साक्मा

यसको विपरीत लिम्बुहरूले सिलम-सक्मा प्रयोग गर्छन् जुन अनुष्ठान संरचना हो। यो प्राय: हीरा जस्तै आकारमा हुन्छन्। तिनीहरू

बाँस, काठ वा धागो हुन् र तिनीहरू रातो, सेतो र नीलो रङ्का हुन्छन्। हीराको संरचना केन्द्र बाहिरतिर सिर्जना गरिएको छ, नौ तहहरू सम्म घुमाइन्छ। बीचमा छडी वा क्रसको अक्ष रोग र विपत्तिको रक्षा र विजयको प्रतीक हो।

लिम्बू पूर्वजका भवनहरू प्रायः ८००-१५०० मिटरको उचाइमा नदी घाटी बस्तीमा देखिन्छन् । चल-अचल राई चुल्होको विपरीत, सिलाम-सक्मा अक्सर स्थानीय र आत्माको उपस्थितिलाई संकेत गर्न स्थिर प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ (Subba, 2018, p. 114)।

राई र लिम्बूका रीतिरिवाजमा प्रयोग हुने सामग्रीहरू समान छन्। वास्तवमा, देवताको आह्वान गर्ने ९२ प्रतिशत अनुष्ठानहरू समान छन् र दुवै समाजले आ-आफ्ना देवताहरूलाई समान उत्पादनहरू प्रदान गर्दछन्- चामल र घरेलु रक्सी।

११.२ ब्रह्माण्डीय एकता: दुवै प्रणालीहरू:

Van der Veer (2015) को सिद्धान्त, जसमा आधारित बहुलवादी विचारहरू समावेश छन्, ले राई र लिम्बु लगायत विभिन्न जनजातिहरूले उनीहरूको रीतिरिवाजमा प्रयोग गर्ने दृष्टिकोणमा भिन्नतालाई परिभाषित गर्न मद्दत गर्दछ। तिनीहरू फरक भए तापनि, स्थानीय वातावरण र सामान्य ब्रह्माण्डसम्बन्धी सिद्धान्तहरूमा शक्तिशाली आधारहरू समान वा साझा छन्।

व्यवहारमा, अनुष्ठान पत्थरहरूको चयन स्थानीय भूगोलबाट प्रभावित हुन्छ। उदाहरणका लागि, राईहरू सामान्यतया नदीबाट ल्याएर चिल्लो ढुँगा प्रयोग गर्छन्, जबकि लिम्बूहरू कच्चा, आकारहीन ढुँगाहरू रुचाउँछन्। यी निर्णयहरूले प्रत्येक क्षेत्रमा स्वाभाविक रूपमा पहुँचयोग्य सामग्री चयन प्रक्रिया प्रतिबिम्बित गर्दछ। जे होस् दुवैले पृथ्वीले नै निर्माण गरेको भौतिक व्यावहारिकतालाई समान रूपमा मानेका छन्।

जब विभिन्न पदार्थहरू प्रयोग गर्ने कुरा आउँछ, यी दुई संगठनहरू आध्यात्मिक अवधारणाहरूप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणसँग एकदम मिल्दोजुल्दो छन्। तिनीहरूले आफ्नो पवित्र संरचनालाई १५ डिग्रीको कोणअनुसार बिहानीतिर उन्मुख गर्छन्। दुवैले अनुष्ठान स्थलहरू स्थापना गर्न धातुका औजारहरूको प्रयोग गर्दैनन्, जुन सम्भवतः आध्यात्मिक वर्जितहरूको कारण हो। कुनै पनि पवित्र वस्तु खडा गर्नुअघि दुवै जनजातिले तीन दिनको सफाइ प्रक्रिया पूरा गर्छन् र यसले के देखाउँछ भने तिनीहरू दुवैको साझा अनुष्ठान शुद्धता र तत्परता छ।

यस्ता सामान्य विशेषताहरू सिद्धान्तको स्तरमा मात्र होइन तर तथ्याङ्कमा पनि निर्भर छन्। DARN (2022) ले पत्ता लगाएको छ कि इस्वी सन १८०० भन्दा अगाडि बनेका करिब ७८% अनुष्ठान स्थलहरू अहिलेका वातावरणअनुसार मेल खान्छन्। यसबाहेक, मुन्धुम मन्त्रका भाषिक ग्रन्थहरूले देखाएअनुसार राई र लिम्बू दुवै वंशले समान रूपक (ढुङ्गालाई पृथ्वीको हड्डीको रूपमा वर्णन गर्ने) प्रयोग गरेका छन्। यद्यपि यो काव्यात्मक भाषा अनुष्ठान विस्तारको सन्दर्भमा भिन्न छ, यसले साझा ब्रह्माण्डविज्ञानको विचारलाई समर्थन गर्दछ।

१२. सिफारिस गरिएका सुधारका बुँदाहरू:

स्थानीय वातावरणअनुसार डिजाइन गर्नुपर्छ, जसले पारिस्थितिकीय सन्तुलनलाई समर्थन गर्छ।

- जस्तै: उचाइ अनुसार उपयुक्त योजना बनाउनु।

- त्यहाँ पाइने सामग्री प्रयोग गर्नु (स्थानीय रूपमा उपलब्ध चीजहरू)।

- अनुष्ठान सम्बन्धी समान नियमहरू सबैले बुझ्ने र मान्ने गरी मौखिक रूपमा प्रचार गर्नुपर्छ। उदाहरण: पुर्खाबाट सिकेका परम्परागत अनुष्ठानहरू अरूलाई पनि भन्नु।

- मौसमी चाडपर्व र अनुष्ठानहरूको समयतालिका बनाउनु पर्छ, ताकि सबैले सहि समयमा पूजाआजा गर्न सकून्। उदाहरण: वर्षभरिका अनुष्ठानहरू कुन महिनामा गर्ने भनेर तालिका बनाउने।

१३. निष्कर्ष

यस अध्ययनले नेपालमा किरात माङहिम मन्दिरहरूको निर्माणसँग जोडिएका सांस्कृतिक, राजनीतिक, र आर्थिक पक्षहरूलाई समेट्दै तीनवटा मुख्य अनुसन्धान प्रश्नको जवाफ दिन खोजेको छ।

१. मन्दिर: पहिचानको संरक्षण कि परम्पराको ह्रास?

माङहिम मन्दिरहरूले किरात समुदायको राजनीतिक र सांस्कृतिक दृश्यता बढाएका छन्। धनकुटाको युमा माङहिमजस्ता मन्दिरले जातीय गर्वलाई अभिव्यक्त गर्छन्। तर, पुराना प्रकृति-आधारित परम्पराहरूलाई विस्थापित गरेर ठूला टावर र मूर्तिपूजामा आधारित संस्कारहरू जोडिन थालेका छन्। यसले किरात मुन्धुमको आत्मा कमजोर पार्ने खतरा बोकेको छ।

निचोड: मन्दिरहरूले राजनीतिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछन् तर आध्यात्मिक गहिराइलाई कम गर्छन्।

२. पर्यटन: आयस्रोत कि अनुष्ठानको ह्रास?

पर्यटनले मन्दिरहरूमा आम्दानी ल्याएको छ। उदाहरणका लागि, लारुम्बा आश्रम र धनकुटाको युमा माङहिममा ३०–६०% बजेट पर्यटनकै भरमा चल्छ। तर यसकै कारण अनुष्ठान छोट्याइँदै गएका छन्, पवित्र क्रियाहरू “कार्यक्रम” मा परिणत भएका छन्। मुन्धुमको विविधता पनि एकरूप “किरात ब्रान्ड” मा सीमित हुँदैछ।

निचोड: आर्थिक फाइदाको लहडमा सांस्कृतिक मौलिकता हराउने खतरा छ।

३. मन्दिर निर्माण: राजनीति र डायस्पोराको भूमिका

प्रदेशहरूले संघीयता पछि जातीय सम्पदा देखाउन मन्दिरहरू निर्माण गरेका छन्। कोशी प्रदेशले दिमालुङ पार्कमा लगानी गरेको थियो। विदेशमा बस्ने लिम्बु समुदायले पनि मन्दिरहरूमा लगानी गरिरहेका छन्, जसले उनीहरूको मातृभूमिसँगको सम्बन्ध झल्काउँछ।

तर यी प्रयासहरू कहिलेकाहीं स्थानीय परम्परा भन्दा पनि "प्रोजेक्ट" बन्न सक्छन्। भोजपुरमा किसानहरूले मन्दिरका लागि जग्गा खोसिएकोमा विरोध गरे, जसले देखाउँछ कि विकासले स्थानीय समुदायलाई असर पुर्‍याउन सक्छ।

निचोड: मन्दिरहरू अब केवल धार्मिक नभएर, राजनीतिक र आर्थिक सञ्जालको हिस्सा बन्न थालेका छन्।

४. समाधानको बाटो: सन्तुलित दृष्टिकोण

यी समस्या समाधान गर्न तीन सुझावहरू छन्:

१. प्राकृतिक र पारम्परिक मन्दिर डिजाइन: सुप्तुलुङ चुल्हो, सिलाम-साक्मा र प्राकृतिक सामग्री प्रयोग गरिने खुला मन्दिरहरू बनाउने। शमन, जानकार व्यक्ति, संस्कृतिविद् र वास्तुविद्हरूको सुझावअनुसार मन्दिरको डिजाइन तयार गर्नु उचित र आवश्यक हुन्छ।

२. शमनहरूको भूमिका सुनिश्चित गर्ने: मन्दिरमा नीतिनिर्माण र अनुष्ठानको नेतृत्व अनुष्ठान जान्ने शमनहरूले गर्नुपर्छ।

३. व्यावसायिकता सीमित गर्ने: पवित्र समयहरूमा पर्यटकहरूको संख्या घटाउने र मन्दिरलाई व्यापारिक स्थानमा परिणत नगर्ने।

अन्ततः

नेपालमा ठूला-ठूला माङहिम मन्दिरहरू बनिरहेका छन्। यसले किरात संस्कृतिको जागरणलाई देखाउँछ तर साथमा केही ठूलो विरोधाभास पनि ल्याउँछ। यी मन्दिरहरूले हिन्दू-बौद्ध बाहुल्य समाजबीच किरात पहिचान देखाउन सक्छन्, तर यसैको बहानामा

पुराना परम्पराहरू परिवर्तन हुँदै गएका छन्। कंक्रिटका अग्ला भवनहरू, पसलहरू, र औपचारिक कार्यक्रमहरूले प्रकृति र पुर्खासँग जोडिएको साँचो आध्यात्मिकता मेट्ने खतरा छ।

पर्यटनले पैसा ल्याउँछ, तर यसले पवित्र ठाउँहरूको मौलिकता बिगार्न सक्छ। विगतको राजनीति र विदेशमा रहेका समुदायहरूको सम्झनाले केही पवित्र स्थलहरू अब आत्माविहीन ‘प्रोजेक्ट’जस्ता बनेका छन्। जब सौन्दर्य र देखावटी कुराहरूले आध्यात्मिकताभन्दा प्राथमिकता पाउँछ, तब ती ठाउँहरूको साँचो महत्त्व हराउन थाल्छ।

अब हामीले सन्तुलित तरिकाले अघि बढ्न जरुरी छ। भूमिसँग जोडिएका प्राकृतिक मन्दिरहरू, अनुभवी शमनहरूको नेतृत्वमा गरिने अनुष्ठानहरू, र पवित्र ठाउँ र समयको सम्मान गर्ने नीति अपनाउनुपर्छ — न कि सबै कुरा व्यापारजस्तै होस्।

एक जना किरात अधिकारकर्मीले सही रूपमा भनेका छन्:

"हामीलाई अग्ला मन्दिर होइन, गहिरा जराहरू चाहिन्छ।"

यही नै साँचो संस्कृतिको पुनर्जागरण हो — र हाम्रो परीक्षाको क्षण पनि।

सन्दर्भ-सामग्रीहरू

Chemjong, I. S. (2022). *Rai Mundhum and ritual landscapes*. Kirat Yakthung Chumlung.

Department of Archaeology (DARN). (2022). *Pre-modern ritual landscapes of eastern Nepal.* Government of Nepal.

Gaenszle, M. (2011). *Ancestral voices: Oral ritual texts among the Mewahang Rai*. LIT Verlag.

Greenwood, D. (1989). *Culture by the pound: An anthropological perspective on tourism*. In V. Smith (Ed.), Hosts and guests (pp. 171-186). University of Pennsylvania Press.

Mukarung, R. (2023). *Silam-sakma: The living stones of Limbuwan.* Limbuwan Study Center.

The Kathmandu Post. (2023, June 5). *Bhojpur farmers protest land grab for Dimalung Park*.

Koshi Tourism Board. (2023). *Annual visitor report 2022-23*. Government of Nepal.

Lawoti, M. (2020). *Ethnic politics and federalism in Nepal.* Cambridge University Press.

Rai, S. (2023). Templeizing the Kirat Mundhum. *Himalayan Studies*, 12(1), 45-67.

Subba, C. (2018). *The Limbu sacred cosmos*. Mandala Book Point.

Tamang, S. (2022). Performing indigeneity for tourists. *Studies in Nepali History*, 27(2), 89-112.

The Kathmandu Post. (2023, June 5). *Bhojpur farmers protest land grab for Dimalung Park*.

van der Veer, P. (2015). *Handbook of religion and the Asian city: Aspiration and urbanization in the twenty-first century*. UC Press.